

УДК 130.123

Лисий В.П., д.фил.н., професор¹, **Костенко В.Г.**, доктор філософії, професор²©¹Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна²Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького, Львів, Україна

РЕФЛЕКСИВНИЙ І КАТЕГОРІАЛЬНИЙ ВИМІРИ СПІВВІДНОШЕННЯ ДІАЛЕКТИКИ І КУЛЬТУРИ

У статті розглядається співвідношення діалектики і культури з двох боків: як з боку діалектики так і з боку культури, тобто рефлексивно. З боку діалектики (у її логічній формі) остання, виступаючи як децю ціле, загальне знімає в собі культуру як онтологічну (позалогічну) реальність, і таким чином, містить її як свій власний момент. З боку культури, навпаки, остання, виступаючи як децю, ціле, загальне тим самим містить у собі діалектику як спосіб буття цієї культури. При цьому як в плані діалектики, так і в плані культури аналіз їх співвідношення здійснюється в категоріальній площині, у контексті теорії розвитку.

Ключові слова: діалектика, логіка, матеріальна і духовна культура, рефлексія, наука, теоретичне, практичне, духовно-практичне, категорії, метод.

УДК 130.123

Лысый В. П., д.фил.н., профессор¹,**Костенко В. Г.**, доктор философии, профессор²¹Львовский национальный университет имени Ивана Франко, г. Львов, Украина²Львовский национальный университет ветеринарной медицины и биотехнологий имени С.З. Гжицкого, г. Львов, Украина

РЕФЛЕКСИВНОЕ И КАТЕГОРИАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЯ СООТНОШЕНИЯ ДИАЛЕКТИКИ И КУЛЬТУРЫ

В статье рассматривается соотношение диалектики и культуры с двух сторон: как со стороны диалектики, так и со стороны культуры, то есть рефлексивно. Со стороны диалектики (в ее логической форме) последняя, выступая как нечто целое, общее снимает в себе культуру как онтологическую (внелогическую) реальность, и таким образом, содержит ее как свой собственный момент. Со стороны культуры, наоборот, последняя, выступая как нечто целое, общее тем самым содержит в себе диалектику как способ бытия этой культуры. При этом как в плане диалектики, так и в плане культуры анализ их соотношения осуществляется в категориальной плоскости, в контексте теории развития.

Ключевые слова: диалектика, логика, материальная и духовная культура, рефлексия, наука, теоретическое, практическое, духовно-практическое, категории, метод.

UDK 130.123

Lysyj V., PhD, professor, **Kostenko V.**, PhD, professor¹*Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine*²*Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies
named after S.Z. Gzhytskyj, Lviv, Ukraine***REFLEXIVE AND CATEGORICAL DIMENSIONS OF THE RELATION
BETWEEN DIALECTIC AND CULTURE**

In the article, it is considered the relation of dialectic and culture from both sides: from dialectic's one as well as from culture's, namely in reflexive way. From dialectic's (in its logical form) point of view the dialectic as integrity abolishes in itself culture as ontological (out of logical) reality, therefore, contains it as its own moment. From the point of view of culture, on the contrary, culture as integrity contains in itself dialectic as the way of being of this culture. At the same time, both in terms of dialectic as well as in terms of culture, the analysis of its relation is made in the categorical plane and in the context of the theory of development.

Key words: *dialectic, logic, material and spiritual culture, reflexion, science, theoretical, practical, spiritually-practical, categories, method.*

Звичайно, "діалектика" і "культура" поняття співвідносні, хоча б вже тому, що співвідносними є поняття "філософія" і "культура" (діалектика ж є галузь філософії). Наукових праць, присвячених дослідженню відношення філософії до культури і культури до філософії то не бракує. Не вдаючись до аналізу вказаного відношення (це особлива тема) все ж зазначимо: співвідношення діалектики і культури в цілому відбиває собою характер співвідношення філософії і культури, хоча, зрозуміло, тут мають місце і певні особливості. Тоді, в чому ж полягає зміст співвідношення діалектики і культури? Відповідь на це питання, як в минулому так і сьогодні, в силу різних причин (об'єктивного і суб'єктивного плану) дається надто обмеженою кількістю філософів, не кажучи вже про культурологів. Та все ж і на цій ниві маємо певні успіхи. Особливо слід відзначити ґрунтовний аналіз співвідношення категорій філософії і культури, діалектики і культури в працях українського філософа М. Булатова. (М. Булатов. I. Глава. Понятие и уровни культуры в связи с категориальным освоением мира; II глава. Типы категорий и уровни их систематизации в культурно-историческом процессе // Категории философии и категории культуры. – К: Наукова думка, 1983 – С. 13–88; М. Булатов. Диалектика и культура (историко-философский анализ). – К.: Наукова думка, 1984. – 215 с.). Самі назви глав колективної монографії та підзаголовки індивідуальної монографії засвідчують про основний напрям руху дослідницької думки М. Булатова стосовно загальної теми відношення "діалектика – культура". Важливі ідеї у плані розкриття діалектичної як вищої культури розуму висловив російський філософ Е. Ільєнков (Э. Ильенков. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.). Проблеми діалектики як способу буття культури і разом з тим як логічної форми її пізнання торкається російський філософ В. Межуєв (В. Межуев. Эвальд Ильенков и

конец классической марксистской философии // Эвальд Васильевич Ильенков в воспоминаниях. – М.: РГГУ, 2004. – С. 275–284). Цікавими у контексті діалектики і культури, хоча дещо й не в безпосередньому значенні, являються "Філософсько-антропологічні студії 2001. РОЗУМ, СВОБОДА ТА ДОЛІ ДІАЛЕКТИКИ. До 80-річчя Марії Злотої – К.: Стило, 2001 – 358 с." Враховуючи досягнутий наявний ступінь розробленості у вказаних дослідженнях проблеми рух в цьому напрямі полягає і в застосуванні самого діалектичного методу до вирішення співвідношення "діалектика-культура". Більше того, принципово неможливо з'ясувати зміст цього співвідношення не використовуючи при цьому ту діалектичну логіку, творцем якої був Г. Гегель. Саме ця логіка, являючись узагальненням історії європейської культури, водночас, слугує своєрідним загальним орієнтиром вирішення проблеми співвідношення діалектики і культури. Як підкреслює М. Булатов "...якою б абстрактною і, за – видимістю, далекою від матеріальної дійсності не була наука логіки, загальні способи діяльності, які в ній здійснюються (у тому числі і процес узагальнення) мають культурно-історичну онтологію" [11, с.24].

Мета статті – застосовуючи діалектичний метод дослідити відношення "діалектика – культура" в контексті діалектики як теорії розвитку (руху) так і її логічних категорій.

Відношення "діалектика – культура" в цілому є відношення двох сторін. І воно є відношення не тотожності (діалектика і культура при усьому їх збігу не одне і те ж) і не протилежності (діалектика і культура не взаємовиключаючі в формальному значенні феномени). Далі. Оскільки вказане відношення має дві сторони то доцільним є розгляд його послідовно з цих двох сторін – з боку діалектики і з боку культури, тобто рефлексивно.

Розгляд з боку діалектики засновується на покладанні її в якості цілого, а культура в такому випадку є її момент. Інакше кажучи, діалектика (в логічному виразі), як ціле містить в собі культуру, але не в самостійному значенні, а в якості моменту, тобто діалектика як всезагальне, а культура є визначеністю цього загального. Культура в сфері діалектики виступає в логічній формі, модифікується її предметом є категоріальною структурою. Конкретніше це означає, що уся сукупна матеріальна і духовна культура знімається в діалектиці як логіці, перебуваючи вже у вигляді модусу, форми існування останньої. І тим не менше, це такий модус, така форма існування, яка слугує основою діалектики як логіки. Можна сказати, що в цьому сенсі діалектика як всезагальна теорія розвитку є віддзеркалення матеріальної і духовної культури, але таким віддзеркаленням, коли ця культура "згортається" в сторону цієї теорії, резюмується з форми частковості і випадковості у форму необхідності, тобто в логічну форму. Таким чином, в даному випадку, діалектика постає як ціле і як її власний момент, тобто як культура. В силу такого характеру стосунку діалектики до культури перша не може зводитися до другої, хоча перша в певних межах детермінується другою.

Яким же чином знімається культура в діалектиці, трансформується в неї? Філософська діалектика є наука про мислення і постільки вона є діалектика

як логіка (діалектична логіка). Остання ж має справу з логічними категоріями, тобто такими формами мислення, які несуть в собі визначеності самого мислення і буття, а отже мають всезагальний характер. В такому плані вони постають в суперечливому статусі: вони полярні, і водночас, парні. Саме парність засвідчує про їх єдність (як єдність протилежностей). Стосовно цього Ф. Шеллінг пише так: "...єдності необхідно протистоїть протилежність; отже, оскільки без протилежності вона стільки ж немислима, як протилежність без неї, то, належить бути, неможливо покласти єдність, не поглядаючи її з протилежністю" [13, с. 505]. До категорій логіки, як відомо, відносяться, зокрема, конечно – безконечно, якість – кількість, міра – безмірне, сутність – явище тощо. Та найзагальнішими серед них є: мислення – буття (ідеальне – реальне). Як підкреслює Ф. Шеллінг, "...найвищою протилежністю я вважаю ту, яка виражена поняттями ідеального і реального, вища ж єдність, як мені здається, повинна бути покладена в єдності ідеальної і реальної основ" [13, с. 509]. Маючи на увазі єдність мислення і буття (ідеального і реального) у філософській діалектиці як логіці і, відповідно єдність (синтез) духовної і матеріальної культур, можна зробити наступний висновок: діалектика як логіка (як і філософія загалом) виникає на основі роздвоєння культури на духовну і матеріально-практичну. А це, в свою чергу, знаходить свій вирази у фундаментальному принципі діалектики як логіки: протилежності мислення і буття (ідеального і реального). Інакше кажучи, співвідношення мислення і буття (ідеального і реального) є віддзеркаленням єдності духовної і матеріальної культур, а всі категорії суть гранично-загальний синтез культури як цілого.

Та узагальненням (віддзеркаленням) співвідношення духовної і матеріальної культур у вигляді співвідношення мислення і буття (ідеального і реального) в сфері діалектики як логіки проблема відношення діалектики до культури (з боку діалектики) не вичерпується. З огляду на це привертає увагу спроба Г. Гегеля вирішити вказану проблему у своїй "Науці логіки" і це, незважаючи на те, що в змісті цього твору ми знаходимо лише декілька раз вживання філософом поняття "культура", а остання пов'язується лише з свідомістю ("абсолютна культура і дисципліна свідомості"), з розумом ("вивчення, маючи своїм предметом способи і закони дії розуму"), з мисленням ("педагогіка як культура суб'єктивного мислення"). В усіх цих випадках простежується намагання Г. Гегеля продемонструвати суть діалектики як культури філософського мислення. Таке своєрідне поєднання діалектики і культури є надзвичайно важливим питанням, на яке буде звернена увага в даному дослідженні, коли буде мова йти про єдність діалектики і культури, але в межах вже самої культури, скажімо, в плані розуміння діалектики як культури вести спір, як культури дискусії, в якості відношення до суперечності як критерій культури інтелекту, критерій вміння мислити. І тим не менше, виклад усього змісту "Науки логіки" є показовим з огляду на те, як німецький мислитель поєднує діалектику з культурою в логічному аспекті. Саме в логічному аспекті, коли йдеться про мислення. А це є істотним з огляду на те,

що "Гегель – за твердженням Ж. Абділдїна – реалїзував принципово нове, широке тлумачення розуму, мислення. Він був переконаний – і це переконання послїдовно провів в логїцї, в своїй фїлософїї, – що розум, мислення реально їснують не тїльки в мовї, в результатах мислительної дїяльностї (поняттях і категорїях), але виявляє себе і у всїй людськїй культурї. В предмет логїки, мислення входить, отже, не тїльки словесний вираз, мовна експлїкацїя; в нього повинно бути включене усе те, що називають свїтом людськїй культури, яка створена працею попереднїх поколїнь. Якщо ми захочемо мати поняття про природу, сутнїсть мислення, то насамперед усього повиннї проаналїзувати увесь свїт духовної і матерїальної культури людства, їсторїю його формування і розвитку" [8, с.46].

У "Науцї логїки", окрїм принципу тотожностї мислення і буття як основопокладаючого єднїсть духовної і матерїальної культур, впродовж викладу усього її змїсту простежується внутрїшнїй зв'язок дїалектики і культури в логїчному планї, тобто в планї власне дїалектики. При цьому, послїдовне розкриття цїєї єдностї (починаючи з початку логїки виявляється в рїзних формах) поступово постаючи все бїльш очевидною. Як вїдомо "Наука логїки" Г. Гегеля є фїлософська наука про мислення, побудована за допомогою створеного ним дїалектичного методу. Інакше кажучи, це є дїалектика як наука про категорїї мислення. Вузловими тут є буття, сутнїсть, поняття. Буття і сутнїсть складають об'єктивну логїку, а поняття – суб'єктивну. Категорїальними визначеннями буття є якїсть, кїлькїсть, мїра. Цї категорїї являються найзагальнїшими в сферї буття. На першїй погляд може здатися, що вказанї категорїальнї визначення є досить далекими вїд культури (того, що створено людиною), а є лише властивостями об'єктивного буття (природи, суспїльства) хоча й вираженими в гранично загальнїй (логїчнїй) формї, тобто у виглядї форм людського мислення. І справдї, у своєму творї нїмецький фїлософ наводить численнї приклади, їлюструючи прояви закону переходу якїсно-кїлькїсних змїн в сферї природного буття. Та не варто забувати, що вказаний закон був вїдкритий Г. Гегелем і описаний ним на базї такого важливого елементу духовної культури як наука, зокрема на базї природничих наук, котрї в Новий час досягли свого могутнього розвитку в процесї освоєння людиною природи. Їдеться про фїзику, хїмїю і математику. Якщо взяти логїчну категорїю кїлькостї то вона включає в свїй змїст їсторїю свого формування в процесї матерїально-практичної людськїй дїяльностї (як джерела і форми культури взагалї), освоюючої природне буття (практика астрономїчних спостережень, землемїрство, спорудження пїрамїд тощо в епоху античного свїту). Що стосується сфери сутностї, визначеннями якої є сутнїсть як рефлексїя в самїй собї, явище, дїйснїсть то чи найголовнїшою тут є глава друга (першого роздїлу "сутнїсть як рефлексїя в самїй собї") – "визначенї сутностї чи рефлексивнї визначення". До останнїх вїдносяться, зокрема, тотожнїсть, вїдмїннїсть, протилежнїсть, суперечнїсть, основа. Вказанї визначення логїчної сутностї складають ядро дїалектики. І тим не менше, в них трансформується і набуває якїсно нового смислу та методологїя, яка була властива духовнїй культурї ХУП-

ХУІІІ ст.. (йдеться не лише про метафізику, тобто філософію). "Ця (найважча) частина логіки, – підкреслює Г. Гегель – містить переважно категорії метафізики і наук взагалі..." [7, с. 269]. Так у чому ж полягає методологічна специфіка філософії (метафізики) і наук ХVІІ–ХVІІІ ст. як формоутворень духовної культури, які це науки і який якісно новий смисл вони набувають? Маючи на увазі категоріальне відношення "тотожність – відмінність (різність)" відповідь на ці питання дав сам Г. Гегель: "Оскільки розсудок приступає до розгляду тотожності, – пише філософ – він насправді вже виходить за свої межі і має перед собою не тотожність, а відмінність у формі голої різності. Коли ми говоримо, згідно так званому закону мислення, закону тотожності: море є море, повітря є повітря, місяць є місяць і т.д., то ми вважаємо ці предмети байдужими один одному, і ми, отже, маємо перед собою не тотожність, а відмінність. Але ми не зупиняємось на розгляді речей лише як різних, а *порівняємо* їх один з одним і одержуємо завдяки цьому визначення схожості і несхожості. Заняття кінечних наук полягає в значній мірі в застосуванні цих визначень, і коли в наш час говорять про науковий розгляд, то під ним переважно розуміють той метод, який має своїм завданням порівнювати розглядувані предмети. Неможна не визнати, що таким шляхом були досягнуті деякі дуже значні результати, і стосовно цього слід особливо нагадати про великі успіхи новітнього часу в областях порівняльної анатомії і порівняльного мовознавства. При цьому, однак, ми не тільки повинні замітити, що вчені заходили занадто далеко, припускаючи, що цей порівнювальний метод можна застосовувати з однаковим успіхом у всіх областях пізнання, а повинні, крім того, особливо підкреслити, що одне лише порівнювання не може дати повного задоволення наукової потреби і що досягнуті цим методом результати повинні розглядатися як тільки підготовчі, хоча й необхідні, роботи для справді осягаючого пізнання. Оскільки, втім, при порівнюванні справа йде про те, щоб звести маючі наяву відмінності до тотожності, математика повинна розглядатися як наука, в якій ця мета досягнута найбільш повно (правда, вона досягла цього успіху саме тому, що ця кількісна відмінність є цілком зовнішня відмінність). Так, наприклад, геометрія при розгляді трикутника і чотирикутника, які якісно відмінні, абстрагуються від цієї якісної відмінності і визнає їх рівними один одному за величиною. Що ні емпіричні науки, ні філософія аж ніяк не повинні заздрити математиці із-за цієї її переваги, про це ми вже сказали раніше..., і це пов'язано, крім того, з тим, що ми замітили вище про голу розсудкову тотожність" [7, с. 273–274]. "Розсудкова тотожність", на якій заснувалися порівняльна анатомія, порівняльне мовознавство, математика (геометрія) тощо перестає вже бути "голою" в межах діалектики, як логіки, тобто перестає бути однобічною, абстрактною і тому постає вже конкретною, а, отже, тотожність визначень мислення з собою є лише постільки, поскільки вони разом з тим містять е собі і відмінність. Навіть буденній свідомості зрозуміло, що порівнювання має сенс лише при умові припущення наявної відмінності і так само, розрізнення має сенс лише при умові припущення наявної схожості. Найбільшого чого досягає "метафізика і науки взагалі як породження рефлексуючого розсудку" так це те, що останній,

зауважує Г. Гегель, "...бере відмінності як самостійні і разом з тим також визнає їх відносність, але, ставлячи обидві ці думки поруч або одна за другою, він пов'язує їх лише завдяки слова *також*, не об'єднуючи їх в понятті [7, с. 269]. А об'єднати відмінності (несхожості) в понятті це вже справа не розсудку, і діалектичного розуму, який в понятті тотожності чи відмінності, позитивного чи негативного пізнає, відкриває, мислить своє друге, свою власну протилежність. У такому випадку тотожність (тотожне) є вже тотожність (тотожне) і водночас відмінність (відмінне), позитивне є позитивне і водночас негативне, як і все навпаки. Без такого мислення в поняттях, справедливо стверджував Г. Гегель, не можна рушити й кроку у філософії.

Але діалектика не тільки належить культурі (не тільки є способом буття цієї культури) і є усвідомленою культурою мислення, а є й такий феномен, який синтезує (поєднує) ці два моменти. Такий синтез реалізується тоді, коли діалектика, являючись формою буття культури є водночас і логічною формою її пізнання, тобто тоді, коли культура постає предметом діалектичного типу мислення. Про що йдеться? Про те, щоб "вбачати ідеальне в матеріальному, тобто практично створеному світі – і, отже, відноситися до нього як до світу культури, тобто вступати з ним в справді людське відношення". В цьому плані сучасний російський філософ В. Межуєв, оцінюючи характер творчості філософа Е. Ільєнкова, який наголошував, що ідеальне суть закріплені в предметному тілі культури всезагальні форми людської діяльності, пише: "У цьому смислі "дух" капіталізму" і в своїй теоретичній (позитивізм) і в своїй практичній (утилітаризм і прагматизм) іпостасі абсолютно безідеальний (якщо догідно, безкультурний), не спроможний побачити в світі речей нічого, окрім їх голої користі – споживної чи мінової. Одержуючи переконливі перемоги в області науково-технічного і навіть соціально-економічного розвитку, знаменуючи безсумнівний прогрес на шляху формування матеріальних основ сучасного виробництва і людського життя, цей "дух" чомусь – то супроводжується водночас підривом природних і духовних основ людського життя, знеціненням усього натурального й ідеального, йменуємого нині екологічного і культурного кризою [12, с. 281]. В цій ситуації, продовжує В. Межуєв "Знаряддям своєї боротьби Ільєнков зробив діалектичну логіку. Діалектика для нього – не просто логіка і теорія любого пізнання, а такого, предметом якого являється світ як явище і витвір культури. В цьому смислі вона у всьому протилежна абстрактному, розсудковому мисленню часткових індивідуумів, живучих в умовах цивілізації, відчужуючої їх один від одного і від загального результату їх діяльності. Діалектика – це спосіб буття самої культури, і разом з тим логічна форма її пізнання, що й відрізняє її від формально-розсудкового (формально-раціонального, як сказав би Вебер) мислення і поведінки людини в сучасній капіталістичній цивілізації. Діалектично мислить той, хто живе за законами культури, володіє розвинутою і свобідною індивідуальністю, коротше, являється особистістю" [12, с. 281]. Отже, в даному випадку йдеться про діалектику як "логічний еквівалент справжньої культури і духовності".

Враховуючи, що питання відношення діалектики до культури і навпаки, є багатоаспектним подальші перспективні розвідки в усьому напрямку пов'язані з усвідомленням і дослідженням закономірностей зміни та розвитку історичних форм діалектики в залежності від зміни її культурологічних підвалин матеріального і духовного характеру і, в зв'язку з цим, тенденцій подальшої долі діалектики як логіки, становленням логічних форм діалектики як бази теоретичної культури Європи і, нарешті, шляхів формування діалектичної культури мислення особистості.

Література

1. Босенко В. Воспитывать воспитателя. Заметки по философским вопросам педагогики и педагогическим проблемам философии. – К.: Всеукраинский Союз рабочих, 2004 – 352 с.
2. Босенко В. Всеобщая теория развития. – К.: Всеукраинский Союз рабочих, 2001. – 470 с.
3. Булатов М. Гносеологические и социально-практические основания диалектико-материалистической теории категорий. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук. На правах рукописи. – К., 1981.
4. Булатов М. Диалектика и культура (историко-философский анализ). – К.: Наукова думка, 1984. – 216 с.
5. Булатов М. Ленинский анализ немецкой классической философии. – К.: Наукова думка, 1974. – 270 с.
6. Гегель Г. Наука логики. В 3-х т. – М.: Мысль, 1972. – Т. 3. – 372 с.
7. Гегель Г. Наука логики // Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 452 с.
8. Диалектическая логика: Общие проблемы. Категории сферы непосредственного. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 13–85.
9. Диалектическая логика: Категории сферы сущности и целостности. – Алма-Ата: Наука, 1986. – С. 43–80.
10. Ильенков Э. Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с. – (Мыслители XX века).
11. Категории философии и категории культуры. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 3–89.
12. Эвальд Васильевич Ильенков в воспоминаниях. – М.: РГГУ, 2004. – С. 275–284.
13. Шеллинг Ф. Бруно, или о божественном и природном начале вашей. Беседа // Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1. – С. 490–588.

Рецензент – к.філол.н., професор Падура М.Ф.